

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ

ВОСПИТАНИЕ
списание за теорија и практика

Штип, 2009

ВОСПИТАНИЕ
списание за теорија и практика
год. 6, број 10
2009 год.

Издавач
Универзитет „Гоце Делчев” - Штип

За издавачот
проф. д-р Саша Митрев

Главен и одговорен уредник
проф. д-р Блаже Китанов

Редакциски одбор
проф. д-р Блаже Китанов
проф. д-р Емилија Петрова - Ѓорѓева
д-р Снежана Јованова - Митковска
м-р Кирил Барбареев
м-р Трајче Стојанов
доц. д-р Соња Петровска

Техничко уредување
Славе Димитров
Благој Михов

Лектор
Даница Гавриловска-Атанасовска

Тираж:
500 примероци

Списанието излегува еднаш годишно

СОДРЖИНА

Проф. д-р Блаже Китанов Невербалната комуникација како интеркултурна комуникација	5
Проф. д-р Микеле де Бени Белешки за комуникацијата	19
Проф. д-р Емилија Петрова - Ѓорѓева Современи тенденции во развојот на интелектуалното воспитание	23
Доц. д-р Виолета Николовска Функционална морфологија	31
Проф. д-р Ленче Милошева Анксиозност и депресивност кај деца и адолесценти	45
Помл. асс. Билјана Стојанова Проф. д-р Ленче Милошева Вредносните ориентации кај адолесцентите	55
Доц. д-р Билјана Ивановска 20 години по паѓањето на Берлинскиот ѕид (1989-2009)	63
Доц. д-р Соња Петровска Теориски пристапи во училишниот менаџмент	65
М-р Татјана Уланска Методи на предавање литература	77
Проф. д-р Снежана Ставрева-Веселиновска Проф. д-р Лилјана Колева-Гудева Стекнување на компетентност на наставникот кој предава предмети од природните науки	101

Доц. д-р Снежана Јованова-Митковска	
Акционите истражувања и нивната примена во педагошката практика	111
М-р Нина Даскаловска	
Ликот на хуманистичкиот наставник	123
Асс. м-р Ирена Китанова	
Блумова таксономија на воспитно-образовните цели	129
М-р Миленко С. Стојник	
Биоритам – предизвик на природата	133
Доц. д-р Јованка Денкова	
Пеперут - симбол на љубовта	141
М-р Владимир Китанов	
Лесново - природна и културна дестинација за развој на руралниот туризам	145
Даница Гавриловска - Атанасовска	
Поетот се раѓа - говорникот се создава	151
Јадранка Тодевска	
Карактеристики и видови на толкување	157
Проф. д-р Фехим Хусовиќ	
Наставни објекти	165

Доц. д-р Снежана Јованова-Митковска

Педагошки факултет

Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

АКЦИОНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА И НИВНАТА ПРИМЕНА ВО ПЕДАГОШКАТА ПРАКТИКА

Апстракт

Предмет на истражување во областа на воспитанието и образованието се бројни педагошки прашања и проблеми за чие истражување може да се користат различни извори и различни видови на факти. Во таа насока, а со цел да се одговори на потребите од осознавање на педагогијата и воспитанието, се користат различни видови на педагошки проучувања и истражувања.

Во овој труд ќе се задржиме на акционите, дејствени истражувања кои последните децении се сè поприсутни, особено при иновирањето, унапредувањето на воспитно-образовната практика.

Клучни зборови: *истражување, проучување, акциони, дејствени истражувања*

Abstract

Subject in the field of education are many pedagogical issues and questions whose research may use different sources and different kinds of facts. In this direction with the goal to answer and to meet the need for knowledge of pedagogy and education used different kinds of pedagogical studies and research.

In this effort we will be in action, operational research, which are increasingly present in recent decades, especially in innovation, improving educational practice.

Key words: *research, study, action, operational research*

Вовед

Воспитно-образовното подрачје е подрачје со изобилство на педагошки прашања, дилеми и проблеми кои бараат решение, одговор. До одговор на овие прашања, дилеми, проблеми се доаѓа по пат на педагошките *проучувања*, сфатени како процес на доаѓање до нови научни вистини кои имаат за цел унапредување на воспитната практика и *истражувања*, организирани и спроведени според однапред утврдени

методолошки норми и процедури и насочени кон откривање на нови закони и законитости.

Во литературата се среќаваме со најразлични видови на педагошки проучувања и истражувања. Ја среќаваме и синтагмата „видови педагошки истражувања“ која се однесува на „свкупноста на организацијата на едно проучување, односно истражување на воспитанието, условеност на тој процес, неговата внатрешна кохерентност, меѓусебна поврзаност и условеност на сите делови на таа единствена целина“¹. Бројноста и разновидноста на педагошките проучувања и истражувања е условена од различните критериуми кои се земаат при нивното определување, како предметот, целта, задачите, поставените хипотези и сл.

Последните децении сè поприсутни на подрачјето на воспитанието и образованието, а насочени кон менување и унапредување на воспитната пракса, се т.н. акциони, дејствени истражувања, кои подразбираат активно учество на реализаторите на наставниот процес, т.е. наставниците и сите останати практичари кои имаат за цел унапредување на воспитно-образовната практика. Потребата од ваков вид на истражувања произлегува од повеќе причини и тоа: вклучувањето на училиштата, наставниците, практичарите во реализацијата на бројни проекти кои се насочени кон модернизација на образованието; постојаниот интерес на наставникот за личен професионален развој и усовршување; потребата од менување и иновирање на воспитно-образовната практика, како и истакнатата потреба од ЕУДИСЕД - како една од позначајните компетенции кои треба да ги поседува современиот наставник е методолошката оспособеност, оспособеност за истражувачка работа.

Токму во овој труд ќе се обидеме да дадеме еден поцелосен преглед на суштината, карактеристиките, особеностите, текот, значењето на овој вид педагошки истражувања.

Терминолошко определување на поимот акциони истражувања

Терминот акционо истражување сè повеќе се употребува некритички. Имено, со него се означува секое истражување кое во себе вклучува практичари и се изведува на терен или пак со него се воведува некоја педагошка иновација.

За творец на акционите истражување се смета социјалниот психолог Курт Левин, кој го предлага овој вид на истражување како чекор кон проширување на лабораториската работа и теренскиот експеримент, а е во врска со проучувањето на т.н. групна динамика. Според Курт Левин,

¹Bangur, V., Potkonjak, N. (1999), Metodologija pedagogije, Beograd: Savez pedagogskih drustava Jugoslavije

акционото истражување е базично социјално истражување кое овозможува вклучување на учесници во социјалната ситуација и тоа нивно активно учество во сите фази од истражувањето, со цел здобивање поцелосни знаења и увидување на законите кои владеат во општествените појави. Секое акционо истражување, според него, се состои од: планирање, изведба, собирање на податоци, понатамошна евалвација на податоците, планирање на понатамошните чекори, модификација на општеството, стекнување клима за понатамошно учење. Левиновиот труд сè повеќе се применува и во областа на педагогијата, посебно во развивање на курикулумите за професионален развој на наставниците.

Со вакви истражувања се занимава Колумбискиот колеџ за учители при Колумбискиот универзитет во САД. Во 50-тите и 60-тите години на XX век се забележува застој во развојот на овој вид истражувања, за да во текот на 60-тите години сè повеќе се афирмира ваквиот пристап за истражување на курикулумот и професионалниот развој на наставниците. Афирмацијата на ваквиот пристап произлегува од потребата да се покажат ограничувањата на емпиристичката аналитичка методологија во наставата и неможноста со нејзина примена да се промени воспитно-образовната пракса. Во 70-тите години сè повеќе доаѓа до израз ваквиот пристап при истражувањето т.е. тој се применува како метода за унапредување и менување на воспитно-образовната пракса, но и метода која води до развој на втемелена педагошка теорија. Се реализираат голем број на проекти кои го имаат предвид акционото истражување како Фардов проект, проект на хуманитарните предмети, а како носители се јавуваат педагошките институти при универзитетите и тоа: Кембричкиот педагошки институт и Центарот за применети педагошки истражувања во Англија.

Како термини за акционите истражувања се употребуваат термините: „активност“, „збир на активности“, „акција“, „метод“, „научна парадигма“, „акциона метода“. Со акционо истражување се означуваат и двете стратегии и тоа: социјално истражување и операционално истражување.

Терминот потекнува од англискиот збор „action research“, што во превод значи реализирање на акција или буквално преведено „дејствено истражување“.

Некои автори го вбројуваат во групата на социолошки истражувања, според други е базично социјално истражување и сл.

Според Noffke, S.E., & Stevenson, R.B.² (1995, стр. 21), тоа претставува „начин на размислување и системска процена на она што се случува во

² Noffke, S.E., & Stevenson, R.B. (Eds.). (1995). *Educational action research: Becoming practically critical*. New York: Teachers College Press., p.21

одделението или училиштето, реализација на некоја активност, како би се поправила или променила состојбата или однесувањето, следење и вреднување на квалитетот на активноста со процена дека истата и понатаму ќе даде позитивни резултати.

Според Whitehead³ (1989, стр.19), тоа е „систематски процес на набљудување, опишување, планирање, дејствување, рефлексција, евалвација, модифицирање, но тие етапи не мора нужно да се остварат едноподруго, но е можно истражувањето да започне на едно место, а да заврши некаде на друго сосема неочекувано“.

За нас е прифатлива една посеопфатна определба на акционите истражувања, според која тие претставуваат процес во кој се вклучени наставниците, практичарите, стручните соработници, испитаниците, кои имаат за цел унапредување и иновирање на воспитно-образовната практика, која се истражува внимателно и систематски со почитување на методолошките процедури и барања.

Карактеристики на акционите истражувања

Во сите тие најразлични определби на акционото истражување, како заеднички елементи се:

- изведба на истражувањето во одредена реална социјална ситуација;
- партиципација на учесниците во социјалните ситуации во сите фази;
- промена на праксата и начинот на создавање на истата, како цел на истражувањето.

Значи акционото истражување се сфаќа и како процес на создавање на праксата, како соодветна акција за истражување и како конструкција на создавањето.

Предмет на акционите истражувања е воспитно-образованата пракса, т.е. воспитанието сфатено како еден аспект на конкретните општествени односи. Цел е со текот на истражувањето истовремено да се менува и унапредува образовната и воспитната пракса. Значи, акционите истражувања во училиштето се пред сè насочени на проверка на педагошките вредности на различни (нови) воспитно-образовни (наставнички) постапки.

Како настанува акционото истражување?

Акционото истражување настанува како обид за решавање на развојните проблеми. Секоја акција за решавање на проблеми мора да е планирана стратешка акција која понатаму се следи, анализира, евалуира во поглед на придонесот кон решавање на проблемот.

³ Whitehead, Jack (1989), Creating a living educational theory from questions of the kind, “How d I improve my practice? Cambridge Journal of Education

Како се одвива?

Како една спирала: проблем, план, акција, посматрање и критичка рефлексива. Белешките кои ќе ги води истражувачот му овозможуваат да ги увиди односите меѓу сопствената интенција и замисла и стварните акции и нивните ефекти во реалното социјално поле.

Битна одлика на акционите истражувања е *социјалниот, партиципирачки карактер* на учесниците во сите фази од истражувањето т.е. учество и на професионални истражувачи (овозможуваат организациона и емоционално материјална поддршка) и на практичари, како и на испитаници. Учесството се базира на принципот на демократичност, а целта на акционите истражувања е демократизација на воспитанието и образованието и унапредување на воспитно-образовната пракса. Учесниците во истражувањата се активни учесници во сите фази на истражувањето. Имено, во текот на секоја истражувачка етапа учесниците (истражувачи и непосредни реализатори, кои се исто така истражувачи) го анализираат претходниот период на работа (етапа) и во текот на дискусијата оценуваат дали треба понатаму да се продолжи по истиот пат или е потребно нешто да се промени. Промени можат да се вршат и по неколку пати во текот на истражување, зависно од проблемот, времето на истражување и ставот на истражувачот. Значи, станува збор за процес на континуирано иновирање во образовната и воспитна работа во училиштата. Валидноста и евалвацијата се вклучени уште на почетокот од акционите истражувања.

Акционите истражувања, значи, се карактеризираат со следново:

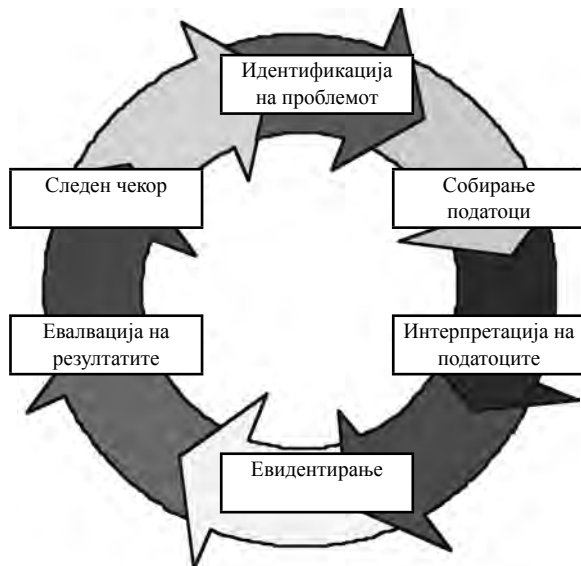
- Потрага по нови сознанија по пат на менување (развивање) на постојната воспитна пракса. Со нив се настојува не само да се осознае нешто ново за предметот на истражување, но по пат на истражувачките активности истото да се промени, развие, унапреди, поинаку организира, а со тоа и подлабоко да се истражи она што е предмет на акционите истражувања.
- Флексибилна еластична организација. Исто така подразбираат подготовка на проект, но тој е само рамка скица за нивната изведба. Проектот на истражување е повеќе отворен и недовршен. Во текот на акцијата, дејството, истиот се менува, коригира, дополнува. Тоа значи дека поставената цел и на неа соодветните хипотези, методите, техниките и инструментите кои притоа се употребуваат, може да се менуваат во текот на истражувањето, ако истите не водат кон реализација на намерата на истражувачот.

- Се засноваат на парадигмата на разбирање што значи поприсутен е квалитативниот пристап, не исклучувајќи ја вредноста и значајноста и на квантитативните податоци. Значи, нивна истовремена заснованост и на квантитативните и на квалитативните факти. Акцентот е, наместо на математичка егзактност на дадените резултати, на сфаќање и разбирање на појавите, критичко проверување на практичните воспитно-образовни проблеми.
- Кај акционите истражувања не се чека крајот на истражувањето за да можат да се применат добиените резултати, но истите се применуваат во текот на истражувањето. Значи, утврдувањето и примената на резултатите во акционите истражувања се остваруваат истовремено, и претставуваат едно исто. Со тоа се менуваат и подобруваат и предметот на истражување и истражувачката ситуација и учесниците во истражувањето, а акционите истражувања стануваат интегрален дел на педагошкиот процес.
- Акционото истражување се користи за различни намени: за професионален развој на наставникот, за реализација на системски планирања, за развој на наставен курикулум, за училишно реструктуирање и како алат за евалвација.

Чекори/фази во реализација на акционите истражувања

Постојат неколку чекори/фази во реализацијата на акционите истражувања и тоа: одредување на предметот на интересирање, поставување на истражувачките прашања, одредување на целта на истражувањето, дефинирање на истражувачките задачи, одредување на структурата и планот на истражувањето, реализација на истражувачките задачи, евалвација на истражувањето и заклучоци за извршеното истражување, обработка на податоците, пишување на извештај за завршеното истражување и примена на резултатите во практиката, т.е.

1. идентификација на проблемот
2. собирање и организација на податоци
3. интерпретација на податоци
4. акција заснована на податоците
5. рефлексција или сликовито претставено:

Слика 1 - Фази во реализација на акционите истражувања
(преземено од Ellen Feranc, Action research, стр. 9)

Значи, текот на овој вид истражувања е ист како и кај другите видови истражувања. Разликата постои во тоа што секој нареден чекор може да се менува, модифицира, во зависност од резултатот кој ќе го добиеме при реализација на истражувачките активности. Имено, може да дојде до промена, а како резултат на спроведената евалвација, по првиот чекор на целокупниот нацрт или до промена на почетната идеја, па да следи изведување на истражувачките активности по промената на нацртот и сл. За сите овие промени што ќе се случуваат во текот на истражувањето се дава детален опис во извештајот од спроведеното истражување.

Кој се може да биде учесник во акционите истражувања?

- Ученици - тие најдобро знаат што треба, што недостасува и што треба да се менува во постојната пракса.
- Професионални истражувачи.
- Надворешни соработници - стручни лица за одделни педагошко-психолошки области.
- Водители во акционото истражување - наставници со искуство, водачи на стручни активи, студенти постдипломци, докторанди.
- Училишни педагози.

За истражувачи се сметаат сите учесници во акцијата, што значи се работи за постоење на истражувачки тим, кој, освен професионалните истражувачи, го сочинуваат и наставници, соработници, испитаници кои сакаат да се ангажираат активно во истражувачкиот процес, почнувајќи од изборот (идентификацијата) и формулирањето на проблемот (предметот) на истражување, изработување на проект, прибирање и обработка на податоците, сè до интерпретација (анализа и оценка) на добиените резултати од истражувањето и неговата примена во непосредните воспитно-образовни работи. Не постои никаква хиерархија, напротив улогите може да се менуваат во текот на реализација на истражувачките активности. Непосредните изведувачи на акцијата (истражувањето) истовремено имаат и главна улога во оценувањето на поминатите етапи во истражувањето, на предлозите за новите правци во истражувањето, како и за заклучување и оценување на целото истражување.

Кои инструменти и техники се применуваат во акционите истражувања?

Во акционите истражувања се применуваат т.н. неоптрузивни педагошки постапки и инструменти во рамки на парадигмата на разбирање со нагласување на квалитативната и структурална анализа. Најчесто користени техники се: анализа на педагошката документација, партиципативно набљудување, неврзано интервју, прашалници со прашања од отворен тип, проучување на поединечни случаи (одделение, училиште, наставник, проект) и анализа на стилите на живот, при што се мисли на анализа на животните ситуации кои имаат влијание на текот и ефектите на одреден воспитно-образовен процес. Како инструменти се применуваат: прашалници (анкетен, инвентарен, социометриски), скали на судови (дескриптивна, графичка скала, контролна листа, „одреди кој скала“, скала на производи, скала на рангови, постапка за споредување на парови и сл.), протоколи за снимање и сл.

Видови на акциони истражувања

Во литературата се среќаваме со повеќе видови на акциони истражувања, посочени од различни автори кои различно ги определуваат во зависност од кој критериум поаѓаат во нивната определба. Според Ellen Ferrance (Action research, 2000, Brown University, p. 3), тоа би биле: индивидуалните наставнички истражувања, соработничките акциони истражувања, училишните акциони истражувања и акциони истражувања во пошироката училишна област.

Според Grundy (1982), постојат три вида на акциони истражувања кои се разликуваат според поставената цел, улогата на водителот и односите помеѓу водителот и учесниците и тоа: **технички** - чија цел е поголема ефективност на едукативната практика, стручно усовршување, ги водат надворешни експерти и подразбираат соработка помеѓу учесници што зависи од водачот на истражувањето; **практични** - чија цел е покрај поголема ефективност и промена на свеста и разбирањата кај практичарите; подразбираат Сократова улога на водителот, охрабрување на учеството и само-рефлексija, а во односите на релација водител-учесници се подразбира кооперација - процес на договарање и **еманципациски** - целта е постигнување на еманципација на учесниците од традицијата, самозалажувањето, бирократските односи, подразбира рамноправна поделеност на улогите помеѓу водителот и учесниците и колаборативност.

Наставникот и неговата улога во акционите истражувања

Секој наставник, професионалец, наставник заинтересиран за своето професионално усовршување се занимава со прашањето како да ја унапреди сопствената работа, како да направи промени во неа, како да постигне нешто повеќе. Својот професионален развој, усовршување, иновирање и унапредување на воспитната практика може да го постигне со примена на акционите истражувања во сопствената практика, во сопствената училиница. Но, секој наставник си го поставува пред себе и прашањето како ќе може да ги примени овие истражувања, како истите да ги испланира, реализира, кои проблеми можат да бидат предмет на неговото акционо истражување и сл. Во таа насока од голема помош се размислувањата на Whitehead (McNiff & Whitehead, 2002, стр. 72), кој го предлага следниов план што пред себе може да си го постави секој наставник-практичар кој сака да го примени овој вид на истражување:

- Што е предмет на мојот интерес?
- Зошто сум заинтересиран?
- Што сметам дека можам да направам?
- Што ќе направам?
- Како ќе собирам доказ како би покажал дали или не сум влијаел на ситуацијата?
- Како ќе бидам сигурен дека моите заклучоци се прифатливи и вистинити?

Поставувањето на вакви и слични прашања и барањето на нивни одговори наставникот-практичар може секојдневно да си ги поставува или пак истите можат да произлезат со користење на техниката „бура на

идеи“, техниката „што би сакал да знам...“ и сл., поставени од страна на учениците, а кои ќе бидат доволно мотивирачки за преземање на одредена акција.

Во остварувањето на акционите истражувања на наставникот-истражувач можат да му помогнат т.н. *критички пријатели*, лица кои му дават совети на наставникот, лица кои се заинтересирани за напредокот на наставникот многу повеќе отколку за напредувањето на истражувањето, лица кои соработуваат со наставникот во текот на севкупното акционо истражување. Исто така, од голема помош за истражувачот се и т.н. *ментори* кои ќе му помагаат на наставникот-истражувач и ќе го водат кон побрзо воочување и разрешување на проблемите кои ќе се јават во текот на истражувањето.

Од особено значење за успешна реализација на акционото истражување е и водењето на т.н. *дневници* во рамки на кои ќе се впишуваат податоци кои се однесуваат на: временскиот редослед на нештата - датум, време и контекст на опишаните случувања; илустрации на битните случувања - овозможуваат соживување со ситуацијата и се непресушен извор на податоци потребни за анализа, за приказ на напредувањето.

Наставникот, практичарот кој ќе го спроведе акционото истражување мора да го направи следново:

- да изготви план за работа кој може да се менува во текот на истражувачката работа;
- да дејствува во полето на реализација на планот за истражувањето;
- да го набљудува резултатот од дејствувањето, критички преиспитувајќи се, да размислува за резултатите, како за темели за понатамошно планирање и покренување на нови акции.

Анализата на податоците од истражувањето може да биде квантитативна и квалитативна во зависност од поставените критериуми, во рамките на кои се врши редуцирање на податоците, средување на податоците и извлекување на заклучоци.

На крај како финален труд, како завршен дел од истражувањето, како и кај сите останати видови истражувања следи пишувањето на извештајот од акциното истражување. Пред да се пристапи кон пишување на извештајот на истражување е неопходно:

- да се процени дали истражувањето е спроведено според планот;
- дали е разбирливо, исправно, вистинито она што е направено;
- дали постои искреност при соопштување на резултатите од истражувањето.

Извештајот од акционото истражување треба да ги содржи следниве податоци:

- да биде напишан со едноставен, разбирлив јазик да може секој да го прочита;
- да се наведат и опишат промените кои се случувале во текот на истражувањето;
- да се наведат проблемите на кои се наишло во текот на истражувањето и како истите се надминати;
- да се наведе што сме научиле за време на нашето акционо истражување и како сме ја создале нашата воспитна теорија;
- извештајот да ги отвори перспективите за новиот процес на промени и да биде поттик за нови истражувања.

Наместо заклучок

Тајната на успехот на наставничката професија е постојаното растење и учење. Ационото истражување претставува начин на кој може да се продолжи растењето и учењето, користејќи ги сопствените искуства. Може да се вклучи само теоријата на идеите за да има смисла сопственото искуство. Акционото истражување почнува таму каде што сте и ќе ве одведе онаму каде што посакувате да одите. Акционото истражување е еден од најефикасните катализатори за иновации во одделенијата. Ги вклучува наставниците во дополнителната работа, им дава моќ на професионалното работно место и е идеален механизам за професионалниот раст и развој на наставниците.

Frances Rust and Christopher Clark
How to do action research in your classroom

Литература

1. Bangur, V., Potkonjak, N. (1999), Metodologija pedagogije, Beograd: Savez pedagogskih drustava Jugoslavije Bangur, V., Potkonjak, N. (1999), Metodologija pedagogije, Beograd: Savez pedagogskih drustava Jugoslavije.
2. Ferenc, Ellen, (2000), Action research, LAB:, p. 9.
3. Marentic-Pozarnik, Barica (1993), Akcijsko raziskovanje-spodbujanje uciteljevega razmisljanja in profesionalne rasti. Sodobna pedagogika (Ljubljana), br. 7-8, 347-359.
4. McNiff, Jane & Whitehead, Jack (2002), Action research: Principles and practice. London: Rotledge/Falmer.
5. Мојаноски, Ц. (1999) Методологија на научноистражувачката работа, Штип: 2-ри Август С.

6. Noffke, S.E., & Stevenson, R.B. (Eds.). (1995). *Educational action research: Becoming practically critical*. New York: Teachers College Press., p.21
7. Sharan, S. (1980): Cooperative learning in small groups: Recent methods and effects on achievement, attitudes and ethnic relations, *Review of Educational Research*, Vol. 50, No. 2, 241-271.
8. Sharan, S., & Y. Sharan (1992): *Expanding cooperative learning through group investigation*. Colchester: Teacher College Press.
9. Sharan, S., P. Kussell, R. R. Hertz-Lazarowitz, Y. Bejarano, S. Raviv & Y. Sharan (1984): *Cooperative learning in desegregated classroom*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
10. Slavin, R. (1990): *Cooperative learning: Theory, research and practice*. Boston: Allyn & Bacon.
11. Vigotski, L. S. (1996): *Sabrana dela*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
12. Pešić, M. (1998): Alternativne epistemologije pedagoških istraživanja, u: M. Pešić i dr.: *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 27 (138-158). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
13. Whitehead, Jack (1989), *Creating a living educational theory from questions of the kind, "How d I improve my practice?"* *Cambridge Journal of Education*, 19
14. http://www.teachersnetwork.org/tnli/Action_Research_Booklet.pdf